

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК СКОТАРСТВА У СТЕПОВІЙ СМУЗИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЕПОХУ РАНЬОГО МЕТАЛУ

Ще до недавнього часу у питанні про рівень розвитку виробничих сил у степового населення Східної Європи в період міді — ранньої бронзи не було достатньої ясності. Не існувало єдиного погляду у питанні про час виникнення тут скотарства, зовсім не було систематичних описів знарядь праці, які б могли характеризувати рівень виробництва, не було навіть поставлене питання про характер і топографію поселень того часу. Отже, основні питання господарства степового населення залишалися зовсім нерозробленими.

Причина такого становища заключалася у самому характері першоджерел, які мали дослідники. Починаючи з кінця ХІХ ст., коли було покладено початок нагромадженню матеріалів епохи бронзи, та під час першої чверті ХХ ст. основним об'єктом польових досліджень були численні степові кургани.

Однак вони, як пам'ятки надбудовного характеру, не могли відображати реальної дійсності і таким чином служити достатньою базою для розробки питань господарського розвитку населення, що їх залишило. Необхідні матеріали у цьому відношенні міг доставити тільки інший вид археологічних пам'яток — поселення, дослідження яких почалося значно пізніше. Якщо не рахувати розвідкових робіт Є. М. Мельник-Антонович та М. О. Макаренка у порожистій частині Дніпра та М. В. Сибильова по Сіверському Дінцю¹, то можна з повним правом сказати, що дослідження степових поселень епохи міді — ранньої бронзи почалося в кінці 20-х років, коли в зв'язку з будівництвом Дніпровської ГЕС у порожистій частині Дніпра були проведені археологічні розкопки, в результаті яких було досліджено цілий ряд стоянок та поселень часу неоліту і бронзи. Для вивчення епохи міді — ранньої бронзи особливе значення мали розкопки таких пам'яток, як поселення в урочищі Середній Стіг II, поселення в урочищах Дурна Скеля, Перун та ін.²

Відкриття А. В. Добровольським поселення в урочищі Середній Стіг II, поклало початок вивченню нової, раніше невідомої групи пам'яток, що займає проміжне положення між пам'ятками розвиненого неоліту та добре відомими пам'ятками ямно-катакомбного часу, тобто пам'я-

¹ Труды VIII АС, т. IV, 1897, стор. 193; Н. Е. Макаренко, Результаты археологических исследований в 1907—1909 гг., ИАК, вып. 43, 1911, стор. 104—108; М. В. Сибильов, Старовинності Ізюмщини, вып. I—IV.

² А. В. Добровольський, Звіт за археологічні досліді на території Дніпрельстану—1927 р., збірник Дніпропетровського музею, 1929, стор. 103—144; його ж, Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, 1952, стор. 75—78.

ток, що відносяться до мідного віку. Дослідження розвитку степового населення протягом цього часу продовжував В. М. Даниленко. Він відмічає особливе значення цих пам'яток у зв'язку з тим, що вони висвітлюють важливий момент у розвитку степового населення — етап формування перших скотарських племен, які потім будуть служити основним компонентом у формуванні племен древньооямної культури¹.

В післявоєнні роки кількість пам'яток досліджуваних поселень поповнилася новими матеріалами. Стали відомими і були розкопані й інші поселення мідного віку, близькі до Середнього Стогу II, але залишені іншими групами населення степової та південної частин лісостепової смуги. Матеріали цих поселень освітлюють різні хронологічні і культурно-історичні етапи у розвитку мідного віку. Одне поселення було виявлено у порожистій частині Дніпра, в урочищі Стрільча Скеля в с. Волоському², два інших — у південній частині лісостепової смуги: перше відоме під назвою Молухів Бугор — на дельтовому острові біля с. Новоселиці, Чигиринського району, Черкаської області³, друге — на р. Оскол в с. Олександрія, Боровського р-ну, Харківської області⁴.

Значних результатів було досягнуто у вивченні пам'яток наступного, ямно-катакомбного часу. Особливий інтерес у цьому відношенні являють розкопки поселення древньооямного часу у с. Михайлівка, Ново-Вороніовського р-ну, Херсонської області, що дали багаті матеріали для вивчення господарської діяльності степового населення цього часу — кістки свійських і диких тварин, залишки риб, знаряддя праці з каменю, кременю, кістки, міді і т. д.⁵ Одночасно з цим у порожистій частині Дніпра в урочищі Скеля-Каменоломня в с. Волоському було досліджено значну частину поселення, синхронного Михайлівському, що значно збагатило матеріали для вивчення цього періоду⁶.

Таким чином, в результаті робіт, проведених за останні два-три десятиріччя у північній частині степової смуги та південній частині лісостепової, басейнах Дніпра та Сіверського Дінця були відкриті невідомі раніше поселення мідного віку. Що ж до поселень ямно-катакомбного часу, то зараз їх відомо декілька. Частина з них систематично розкопувалася на великих площах в с. Михайлівці, в урочищах Скеля-Каменоломня, Дурна Скеля, Перун; інша частина — Шевченківський (Потьомкінський) сад у Дніпропетровську, поселення у с. Любимівка, у порожистій частині Дніпра⁷ були вивчені тільки шляхом розвідок. Всі досліджені поселення цього часу зв'язані з порожистою частиною Дніпра та Нижнім Подніпров'ям.

До цього слід додати ще одну дуже важливу обставину — досягнення в області вивчення попереднього періоду. Питання степового неоліту, як раннього, так і пізнього, стали об'єктом спеціального вивчення тільки після робіт Дніпробудівської експедиції, коли почалися систематичні розкопки цих стоянок.

Працями А. В. Добровольського та В. М. Даниленка були визна-

¹ В. Н. Даниленко, О ранних звеньях в развитии степных восточноевропейских культур шнуровой керамики, КСИА, вып. 4, 1955.

² Розкопки А. В. Добровольського і В. М. Даниленка в 1946 р. Матеріали не опубліковані.

³ В. Н. Даниленко, Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе, КСИА, вып. 8, 1959.

⁴ Д. Я. Телегин, О путях сложения энеолита Донеччины, КСИА, вып. 9, 1959.

⁵ Див. статті О. Ф. Лагодовської, М. Л. Макаревича, О. Г. Шапошникової в КСИА, вип. 4, 5, К., 1955.

⁶ В. Н. Даниленко, О ранних звеньях в развитии степных восточноевропейских культур шнуровой керамики; О. Г. Шапошникова, Поселения эпохи ранней бронзы у с. Волоского, КСИИМК, вып. 67, 1957, стор. 94—96.

⁷ Розвідка О. Г. Шапошникової в 1953 р. Матеріали зберігаються в фондах Інституту археології.

чені основні риси степового неоліту на різних етапах його історичного розвитку, в тому числі й основні лінії господарського розвитку¹.

Таким чином, при розробці питань розвитку виробничих сил степового населення в період неоліту — бронзи ми маємо послідовний ряд пам'яток, що розкривають хід цього процесу на протязі IV—II тис. до н. е.

Глибока давність скотарства в степовій смузі не може викликати ніяких сумнівів, однак багато питань потребує дальшої розробки. Так, все ще немає необхідної ясності у питанні, в якій мірі приручення і одомашнення тварин було зв'язане з досвідом країн древніх цивілізацій і в якій мірі це здійснювалося на місці, на місцевій основі дикої фауни.

Першою одомашненою твариною, якщо не рахувати собаки, був бик. Вказівки на наявність кісток бика на неолітичних стоянках степової України ми маємо в архаїчному шарі стоянки на Кам'яній Могилі. На думку В. М. Даниленка, цей шар датується VI—V тис. до н. е.²

У Надпоріжжі ряд пам'яток цього часу або не має кісток свійських тварин (наприклад, поселення в урочищі Круглик-Кишло), або дають їх у невеликій кількості (Сурський острів, пункт I, обидва горизонти поселення на острові Шулаєв), що вказує на велику роль полювання у цьому районі, де в давню давнину були ліси. Однак скотарство і, зокрема, розведення великої рогатої худоби, як про це говорять дані більш детального визначення остеологічних матеріалів, відіграло певну роль у населення сурсько-дніпровської культури (Сурський острів, пункти II та III)³.

Заслуговує на увагу той факт, що часто важко буває визначити, належать виявлені кістки дикому чи свійському бичу. Нестійкість цих ознак слід розглядати як дуже важливий показник того періоду, коли здійснювався процес одомашнення цієї тварини. На етапі пізнього неоліту у складі стада поряд з великою рогатою худобою з'являється і дрібна (коза-вівця), причому кістки останньої вже зустрічаються у достатній кількості. Одночасно у невеликій кількості зустрічаються і кістки свині, однак не на всіх, а тільки на деяких стоянках, наприклад на стоянці в урочищі Собачки.

Таким чином, на етапі пізнього неоліту скотарство вже міцно входить у побут, хоч не має ще значення провідної галузі господарства, якою залишається рибальство, а також полювання. Але нові форми господарства зміцнили, очевидно, вже настільки, що знайшли своє відображення в культурі, як про це слід гадати на основі знахідки глиняної фігурки бика, виявленої в Маріупольському могильнику.

В поселеннях мідного віку поряд із вказаними свійськими тваринами трапляються також кістки коня. Зважаючи на труднощі визначення одомашнення коня, питання про те, чи є він свійським або диким, у ряді випадків залишається відкритим. Однак, якщо врахувати місце коня у складі стада ямно-катакомбного часу, то не виникає ніяких сумнівів в тому, що початок його одомашнення слід віднести до цього часу. У складі стада на поселенні в урочищі Стрільча Скеля, крім бика, вівці-кози, свійської кози та свині, є кінь, який займає по кількості особин третє місце після рогатої худоби⁴.

На поселенні на території с. Олександрії, за визначенням В. І. Бібікової, є такі свійські тварини: бик (3 особини) та одна особина дрібної рогатої. З дикої фауни визначені олень (1), козуля (1), дика свиня (3),

¹ А. В. Добровольский, Неолит в порожистой части Днепра; В. Н. Даниленко, Неолит Украины, Архів ІА АН УРСР.

² В. Н. Даниленко, Неолит Украины, Архів ІА АН УРСР.

³ Там же.

⁴ І. Г. Підоплічко, Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2, К., 1956, стор. 14—15.

качка (1). Що ж до коня (3 особини), то питання про його одомашнення залишається відкритим.

На поселенні Молюхів Бугор в двох хронологічно близьких горизонтах мідного віку В. І. Бібіковою було визначено кістки свійських тварин: бика, коня, вівці, кози та кістки диких тварин: оленя, ведмедя, бобра, черепахи та ін.¹

Таким чином, можна прийти до висновку, що остаточне складання стада у степовій смугі слід віднести до початку III тис. до н. е. У дальшому відбувається процес збільшення стад і удосконалення досвіду ведення тваринництва. Для древньоямного часу можна вже говорити про повний склад стада.

Вичерпні матеріали у цьому відношенні дає Михайлівське поселення. Численні кісткові залишки його дають можливість відтворити склад домашнього стада². Найбільше значення в економічному відношенні мав бик. За кількістю особин він становить половину стада, у живій вазі — 72,51%. Він великої породи, близької до усатівської, а разом з тим до сучасної сірої української худоби. Друге місце по кількості особин займає вівця-коза (32,5%), однак якщо робити розрахунок у живій вазі, то її економічна роль визначається тільки в 4,8%, тобто при цьому підрахунку вона займає третє місце у тваринництві.

Кінь по кількості особин визначається 17,9%, при підрахунку ж у живій вазі — 21,31%. Кінь великої породи. А. І. Шевченко припускає, що разом із свійським був і дикий кінь. Свиня займала останнє місце у складі михайлівського стада як по кількості особин (2,2%), так і в живій вазі (1,14%). Собаку представлено двома породами — великою, типу *Canis matris familiaris* та більш дрібною, типу *Canis palustris*. З тим же складом стада ми зустрічаємося й на інших поселеннях ямно-катакомбного часу. Так, на поселенні в урочищі Дурна Скеля стадо було представлено десятьма особинами бика, сімома вівці-кози, п'ятьма — коня, трьома — собаки³. На поселенні катакомбного часу в урочищі Перун виявлено кістки від 22 особин бика, 25 особин кози-вівці, 2 — коней, 5 — свиней, собак крупного типу — 12 особин⁴.

Таким чином, підводячи підсумки, відзначимо таке:

1. Остеологічні матеріали, одержані з поселень часу неоліту — бронзи, дають можливість відтворити реальну дійсність у питанні історії розвитку скотарства і визначити його глибоку давнину, що відноситься якщо не до V, то, в усякому разі, до IV тис. до н. е.

2. Якщо не рахувати собаки, то спочатку здійснюється одомашнення великої рогатої худоби, потім вівці-кози та свині і, нарешті, коня.

3. Економічна перевага у складі стада на протязі неоліту — ранньої бронзи незмінно належить бику. В світлі цих нових досліджень повністю повинні бути відкинуті ті положення, які у свій час висувалися деякими дослідниками щодо стану розвитку виробничих сил у населення степової смуги в період ранньої бронзи⁵.

Поряд з розведенням стад степове населення займалося й іншими видами господарської діяльності: полюванням, рибальством та землеробством. У всіх списках фауни поселень міді — ранньої бронзи є й ди-

¹ В. Н. Даниленко, Археологические исследования 1958 года в Чигиринском р-не, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 14 і далі.

² А. И. Шевченко, Фауна поселения эпохи бронзы в с. Михайловке на Нижнем Днепре, КСИА, вып. 7, К., 1957, стор. 36.

³ І. Г. Підоплічко, Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2, К., 1956, стор. 44—45.

⁴ Там же, стор. 51.

⁵ Див. праці А. П. Круглова і Ю. Г. Подгаєцького «Родовое общество степи» та В. В. Гольмстен, «К вопросу о древнем скотоводстве в СССР (Проблемы происхождения домашних животных)», Труды лаборатории генетики АН СССР, вып. 1, Л., 1933,

кі тварини, полювання на яких давало матеріал для знарядь (ріг оленя), хутро, продукти харчування.

На Михайлівському поселенні кістки диких тварин, не рахуючи кісток птиці та риби, становлять зовсім незначний процент від загальної кількості свійських тварин.

На Михайлівському, як і в інших поселеннях, зустрічаються залишки риби у вигляді кісток та луски, виявлених у ряді випадків біля вогнищ та у купах черепашок.

Питання про землеробство степового населення часу неоліту — ранньої бронзи розроблене ще недостатньо. Щоправда, на Михайлівському поселенні є прямі вказівки на це у вигляді знахідок рогових мотик, кремньових вкладишів, серпа, кам'яних зернотерок, численних розтиральників і т. ін. Однак землеробство, рибальство та полювання мали допоміжне значення у господарстві. Економічний пріоритет належав скотарству. Цим, очевидно, і слід пояснити, чому загальний характер поселень степового населення так помітно відрізнявся від характеру поселень землеробського в основі трипільського населення.

Відкриття в курганах залишків дерев'яних повозок відкриває нам ще одну рису у господарському житті степового населення — використання худоби як тяглової сили.

У Сторожовому кургані поблизу Дніпропетровська та в кургані № 8 біля радгоспу «Аккермень» біля Мелітополя були виявлені колеса від повозок, зроблені з суцільного різку дерева, з масивними ступицями, а в Сторожовому кургані, крім того, ще й різні деталі повозки¹.

Тип дерев'яної повозки на двох і чотирьох колесах знаходить собі найближчі аналогії серед інших знахідок — залишків дерев'яних повозок або ж глиняних моделей у пам'ятках Поволжя, Кавказу, Закавказзя, Угорщини, а також держав древніх цивілізацій і свідчать про побут пастуха-скотаря та відгінні форми скотарства.

Тягловою силою був бик. Про це з повною переконливістю говорять знахідки ярма в кургані Три брати, а також залишки биків в курганах Тріалеті. Великий інтерес у зв'язку з цим викликає знахідка глиняної фігурки биків у ярмі, в парній упряжці, знайдена на поселенні культури лійкоподібних кубків в Кржниці Ярій (Польща)², а також дані вивчення кісткових залишків на поселенні тієї ж культури у Цмелеві. Професор Крисяк на основі вивчення черепів великої рогатої худоби встановив наявність тут волів, що свідчить про великий досвід ведення скотарства.

Спинимося на питанні топографії поселень і могильників древньо-ямного часу. Всі відомі нам поселення цього часу знаходяться на високих місцях, звичайно в умовах розчленованого рельєфу. Так, урочища Скеля-Каменоломня та Дурна Скеля, в яких розташовані древні поселення, є гранітними останцями, причому Дурна Скеля фактично є скальним островом, який тільки при дуже низькій воді з'єднувався із сушею.

Михайлівське поселення розташоване на прирічних горбах, роз'єднаних глибокими ярами. Поселення в Шевченківському саді в Дніпропетровську знаходиться на високому правому березі р. Дніпра. Поселення катакомбного часу в урочищі Перун також знаходиться на скальному острові.

стор. 79—109), а також критику В. І. Равдонікаса на працю В. В. Гольмстен в статті «К вопросу о возникновении скотоводства» (ПИДО, 1934, № 3, стор. 24—47).

¹ О. І. Тереножкін, Курган Сторожова Могила, Археологія, т. V, 1951, стор. 183—191; його ж, Раскопки курганов в долине р. Молочной в 1954 г., КСИИМК, вып. 63, М., 1956, стор. 71.

² K. M a j e w s k i, Kultura czas leżowatych między Wisła a Bugiem. Annales Universitatis M. Curie-Sklodowskiej, t. IV, 1949, стор. 37, рис. 17.

У свій час П. П. Єфіменко, розглядаючи топографічні умови розташування поселень катакомбного часу на Дону, вказував, що поселення розташовувалися на високих березових мисах правого берега ріки. «Цей факт,— пише він далі,— набирає особливого інтересу, якщо згадати, що за часів так званої зрубної, або пізньохвалинської, епохи те ж саме первісне скотарське населення, навпаки, як правило, додержувалося піщаної надлугової тераси Дону, де ми зустрічаємо сліди його селища»¹.

Топографія поселень ямно-катакомбного часу може бути протиставлена більш раннім пам'яткам мідного віку, у розташуванні яких на надзаплавній терасі та на островах у значній мірі відчувалися ще неолітичні традиції, хоч, з іншого боку, в цей час вже спостерігається перенесення поселень на невеликі скальні острови. Це можна було спостерігати у порожистій частині Дніпра на прикладі поселень в урочищах Середній Стіг і Стрільча Скеля.

У даному випадку ми маємо на увазі постійні поселення, хоч цілком очевидно, що сезонні могли виникати і на місцях випасу худоби. Ця своєрідність у розташуванні поселень диктувалася особливими умовами, коли перехід до відтворюючих форм господарства відкривав можливість накопичення багатства, яким у даному випадку була худоба, і, отже, викликав необхідність захисту місць поселень.

Селища цього часу часто укріплювалися ще додатковими спорудами, як це видно на прикладі Михайлівського поселення, де було виявлено рів захисного характеру і стіни, а також поселення в урочищі Скеля-Каменоломня, де залишки стіни були виявлені з напільного боку. Поселення, розташовані на скальних островах з стрімкими схилами, не потребували додаткових споруджень, оскільки їх роль виконували природні.

Спостерігається також новий підхід до вибору місць для могильників. Разом з розташуванням могильників в умовах звичайної топографії — поблизу річок уперше починають з'являтися невеликі курганні могильники в степу. Це означало, що пастух виходить у степ та освоює новий ландшафт, необхідний для цього в умовах нової економіки. Степ, якого ще не торкалася рука людини, в ті часи зберігав свій зелений покрив багато довше, ніж зараз, бо трави, перегниваючи з року в рік, створювали так звану рослинну повсть, що затримувала вологу. Зростаючі стада не могли прохарчуватися поблизу поселень, як це було раніше, і потребували нових пасовищ. На місцях пасовищ виникали могильники. З цього приводу В. О. Городцов писав: «Кургани тяжіють до водних джерел. Чим далі від ріки, тим рідше кургани, і де є кургани, там поблизу неодмінно знайдеться вода. Це закон для панування їх в Ізюмському повіті. Звичайно кургани займають високі хребти та вододіли, з якими витягуються у лінію, що подекуди простягається на кілька верст»².

Наведені дані переконливо говорять про те, що до часу складання древньоямної культури можна говорити про довгий шлях, пройдений у розвитку скотарства, та про великі досягнення у цій галузі.

Де шукати причину того, що при древньоямних похованнях знахідки кісток свійських тварин являють собою велику рідкість, а при катакомбних є звичайним явищем? Як відомо, ця обставина і викликала помилкову думку про нібито низький рівень розвитку виробничих сил племен древньоямної культури. Деякі археологи вважають, що ці пле-

¹ П. П. Е ф и м е н к о, Жилище времени бронзы, открытое в пойме Дона в окрестностях Костенок, ПИДО, 1934, № 5, стор. 52.

² В. А. Г о р о д ц о в, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. 1901 г., Труды XII АС, т. I, 1905, стор. 175.

мена були рибальськими та мисливськими і лише з початками скотарства. Приведений вище огляд знахідок залишків свійських тварин на поселеннях ясно вказує, що рішення цього питання слід шукати не безпосередньо в самому рівні господарського розвитку, а в якихось суспільних нормах, хоч останні в свою чергу обумовлювалися цим рівнем господарського розвитку. Розглянемо питання, коли ж уперше вичикає в степовій смузі звичай класти при похованнях залишки свійських тварин і яке було призначення цих приношень. Чи служили вони власне їжею, чи в цьому звичаї слід шукати якийсь інший смисл?

Якщо звернутися до пізньонеолітичних могильників степової смуги (Вовнизький, Василівський¹, Вільнянський, Маріупольський, в Чаплях, на 8-й Ігреській стоянці та ін.), то можна побачити, що інвентар поховань складався з предметів особистого користування померлого — одягу, прикрас та знарядь праці. Що ж до залишків тварин незалежно від того, чи дикі вони, чи свійські, в похованнях їх не виявлено. Не знайдено також кераміки, яка повинна була містити їжу; іншими словами, у цей час не було звичая постачати похованого їжею. Йому клали знаряддя, з допомогою якого він цю їжу міг здобути.

Відомі, правда, два випадки знахідок кісток свійських тварин в пізньонеолітичних могильниках. В одному це був хребець невідомо якої тварини (бо хребець не був визначений), знайдений у Маріупольському могильнику при зруйнованих похованнях № 118—128, в другому — кістка бика, виявлена на Василівському третьому могильнику в Надпоріжжі.

В останньому випадку цілком очевидно, що вони були покладені з якоюсь ритуальною метою. При похованнях мідного віку уперше з'являється кераміка як поховальний інвентар. Дуже показові у цьому відношенні могильники на 8-й Ігреській стоянці і в Олександрії. У цих могильниках кераміка при пізньонеолітичних похованнях невідома, у той час як при похованнях мідного віку вже відомі випадки знахідок її.

При похованнях мідного віку також уперше починають з'являтися кістки свійських тварин, щоправда, в цьому відношенні нам відомий тільки один могильник в Чаплях з цими знахідками. Тут в похованнях № 1а, 2а, 5а було виявлено зуби вівці-кози, а на камені-закладці над похованням 3а — кістки свійського бика².

Як слід розуміти тут зуби вівці-кози? Цілком очевидно, що самі по собі вони не могли бути предметом їжі. Очевидно, їх слід розуміти як символ тварини, як частину, що замінює ціле. З подібними прикладами ми зустрічалися в Усатівських курганах, де при похованнях «вождів» траплялися зуби коня, а в культовій ямі в кургані № 2 (2-й Усатівський могильник) з похованням голови бика, зробленої з каменю, символом людського жертвоприношення служили зуби людини, кинуті перед головою бика³. Як відомо, інвентар древньоямних поховань дуже бідний: кусочки фарби, рідше — знаряддя праці, предмети озброєння, прикраси, кераміка, в окремих випадках кістки свійських тварин. Останні частіше представлені астрагалами, або ж частинами ніг, вівці-кози, відрізнаними в колінному зчленуванні. При катакомбних похованнях картина різко змінюється. Кераміка, знаряддя праці, предмети озброєння, прикраси, залишки тварин та ін. — все це робиться звичайним явищем, особливо для донецьких катакомбних поховань. Розглянемо останні.

¹ Розкопки Д. Я. Телегіна в 1955 р.

² А. В. Добровольський, Могильник в с. Чаплях, Археологія, т. IX, 1954, стор. 106—118.

³ О. Ф. Лагодовська, Пам'ятки усатівського типу, Археологія, т. VIII, К., 1953; її ж, Проблеми усатівської культури, Наукові записки Інституту історії та археології, кн. I, Уфа, 1943.

На особливу увагу заслуговує поява при похованнях залишків свійських тварин, таких рідких для поховань попереднього часу. З цього приводу В. О. Городцов писав: «У катакомби нерідко клалися відрубані голови та ноги овець і корів. Голови тварин відрубалися разом з нижніми щелепами; ноги ж найчастіше у колінних зчленуваннях і майже завжди повністю разом з ратицями. Найчастіше вони були покладені в ногах похованого, рідше — перед лицем або перед грудьми, але інколи і на дні, і на східцях вхідної ями поза катакомбою. Варто уваги, що у тих випадках, коли в одному похованні знаходяться залишки обох тварин, кістки їх лежать не поруч, а окремими групами»¹.

Цікаво, що кістки вівці та корови разом клалися тільки у вхідних ямах, в катакомбах же були кістки тільки однієї тварини, у більшості випадків кістки вівці, рідше — корови.

Розглянемо умови, в яких знаходилися кістки свійських тварин. Кістки вівці власне у катакомбах були знайдені або в ногах похованого, або ж в кутку катакомби при таких похованнях: Радіонівка № 4/2, Райське № 3/4, Стратилатівка № 5/5 і 5/6—7, Мала Комишеваха № 5/5, Шпаківка № 9/5, Ізюмський тракт № 2/3—4—5, Мечебилово, курган Баба.

У кургані № 1/5 в Черевкові кістки вівці знаходилися перед черевом похованого. Кістки корови в катакомбах були знайдені при таких похованнях: в Миколаївці, в кургані № 3/4, біля колін похованого; в Шпаківці, в кургані № 1/2—3, в кутку катакомби, на Ізюмському тракті, в кургані № 1/8, в Великій Комишеवासі, в Гострій Могилі, в кургані № 2/3—4, в Верхньому степену, в кургані № 1/8, також в кутку катакомби.

У вхідних ямах кістки тварин були знайдені: в кургані № 15/3, в Кам'янці, на другому нижньому східці трьома самостійними групами були покладені кістки вівці та двох корів. В кожній групі лежали голова і чотири ноги, відрізані в колінному зчленуванні. В Селімовці, в кургані № 1/2—3, на першому східці вхідної ями знаходилися дві ноги корови (передня та задня), а на другому східці лежала третя нога; ноги були відрізані в колінному зчленуванні. В інших курганах (№ 3/3—5, 4/7—9) кістки корови та вівці лежали купою у вхідній ямі. В кургані на Ізюмському тракті на дні виступу вхідної ями були виявлені череп та кістки ніг вівці. В кургані № 3/6 двома окремими групами лежали ноги корови та вівці. Ноги тварин були відрізані в колінному зчленуванні разом з ратицями.

У Великокомишеवासському кургані № 2/4 на дні вхідної ями купою лежали кістки ніг корови: передні, відрізані в плечовому зчленуванні, та задні — в колінному, а поверх них було людське стегно; на виступі ж лежали череп та кістки ніг вівці. Одночасно з цими можна вказати на інші приклади. Так, при дитячому похованні в кургані № 1/2—3 в Селімовці під одною з посудин були знайдені кістки вівці, причому В. О. Городцов не відмічає, що це були кістки черепа або ніг. У Ковалівці, в кургані № 4/2—3, кістки невеликої тварини і маса бурої речовини знаходилися також під перевернутим горщиком. В Шпаківці, в кургані № 2/5, голова і чотири кінцівки вівці знаходилися біля стоп кістяка, а біля горщика лежали кістки вівці. Останні приклади без сумніву слід розглядати як приношення їжі похованому. Приношення ж голів та ніг, відрізаних у колінному зчленуванні, слід розглядати в іншому плані.

У чому ж сенс цього звичаю? Для відповіді на це запитання звернемося до пам'яток бронзового віку Закавказзя, до відомих курганів в Тріалеті. У Тріалетських курганах у ряді випадків вдалося виявити дерев'яні повозки і залишки биків. Це дало змогу Б. А. Куфтіну

¹ В. О. Городцов, вказ. праця, стор. 199.

зробити висновок, що померлих доставляли до місця їх поховання у візку, запряженому биками. Так, у кургані ХХІХ було виявлено важку двоколісну колісницю, що збереглася майже повністю. В іншому випадку на дні поховальної ями простежувалися глибокі колії з залишками дерева від коліс. Б. Куфтін вважав, що колісниця приносилася на руках людьми або, можливо, з допомогою биків в упряжці.

У курганах XV та ХХХІV у дромосах, що вели в глибокі поховальні камери, було виявлено цілі туші биків, покладені на підйомі дромосу головами вверх. В інших випадках траплялися окремі частини биків, що мали символізувати цілі туші.

Так, в кургані XV знаходилися залишки двох биків, що лежали по боках середньої осі ями. Вони були представлені двома черепами та відрізнаними у колінно-голіннім зчленуванні передніми та задніми ногами з копитами, що лежали послідовно. Це справляло враження.—пише Куфтін,— «що на дно могили було постлано дві шкіри биків, зняті так, що череп і кінці ніг були залишені в шкірі». «Можливо,— говорить далі Б. А. Куфтін,— ці шкіри повинні були імітувати тварин, що привезли померлого, у його дальшій загробній подорожі, після того, як бики були вбиті і м'ясо їх пішло у поховальну тризну, від якої померлий також одержав значну частину, судячи по кістках грудни у мідному казані, що стояв усередині ями»¹. Ця думка знаходить собі підтвердження і в іншому випадку, коли в кургані VII з подібним сполученням кісток бика було виявлено п'ять останніх хвостових хребців (позвонків), що лежали поряд, причому всі інші були відсутні.

Про розуміння вказаних часток тварини, як її заміни, говорять кочівницькі поховання наших степів. Як відомо, при похованнях кочовиків в одних випадках були покладені цілі туші коней, в інших — тільки голова і ноги, відрізані в колінному зчленуванні з ратицями, інколи ж просто замінюючі коня предмети кінської збруї.

Дуже цікаві у цьому відношенні дані ми знаходимо у Ібн-Фадлана. Змальовуючи звичай тюркських народів в Середній Азії, він пише: «...Беруть коней його (небіжчика.— *Редколегія*) у залежності від їх кількості і вбивають з них сто голів, або двісті голів, або одну голову і з'їдають їх м'ясо, крім голови, ніг, шкіри і хвоста. І дійсно, вони розтягають все це на дерев'янках і говорять: «Це його кінь, на якому він верхи поїде в рай»². Тут кінь померлого у першу чергу розглядався як транспортний засіб господаря, причому якщо він клався не цілою тушею, а частково, то його представляли вказані і його частини. Таким чином, на прикладі тріалетських та ковівницьких курганів ми бачимо, що певні частини тварини були його заміною. Якщо звернутися до донецьких катакомбних поховань, то ми знайдемо тут багато спільного. Кістки бика та вівці, відрубані так само, як і в тріалетських курганах, були розкладені по особинах, частина ж кісток знаходилася у вхідних ямах, що може бути співставленим із звичаєм класти тварин у дромосах. Однак якщо кістки великої рогатої худоби можна розглядати як частини тих тварин, на яких померлого було привезено до місця його поховання, то як же слід розуміти кістки вівці, яка не була тягловою твариною?

Залишаючи пояснення, що ці частини символізують живих тварин, ми вважаємо можливим дати ще й друге пояснення, а саме: тут слід бачити те стадо, яким померлий повинен був володіти у загробному житті, тобто ми приходимо до висновку, що вказані залишки слід розглядати як вказівку на існування власності. Якщо б у древньоюмних похованнях ми звичайно не зустрічали б кісток свійських тварин, то, очевидно, справедливо було б думати, що стада знаходилися ще у загально-

¹ Б. А. Куфтін, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стор. 81—83.

² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу, М., 1939, стор. 63.

му родовому володінні, тому і не виникав звичай давати померлому те, що особисто йому ще не належало.

З розвитком скотарства стада починають переходити із загального родового володіння у володіння окремих патріархальних сімей і осіб, що стояли на чолі їх. Цей процес відбивають катакомбні поховання. Вівцю чи бика (у вигляді голови або ніг) клали у катакомби, поміщаючи біля ніг померлого, у кутку катакомби або у вхідній ямі. Таким чином, кістки тварин у катакомбних похованнях відбивають не стільки стан розвитку виробничих сил суспільства в цілому, скільки майновий стан померлого. І цілком правий був В. О. Городцов, коли, характеризує культуру в цілому, відмічав, що, незважаючи на старі неолітичні традиції, вона «світлася світлом найвищої металічної культури: поблизу жител людини з'явилися невідомі раніше свійські тварини»¹, хоча В. О. Городцов розглядав матеріали лише своїх розкопок, причому проведених ще на початку нашого століття, коли бідність інвентаря древньоюямних поховань він схильний був пояснити скоріше нерозповсюдженням звичаю постачати померлого речами або ошадливістю, ніж бідністю суспільства.

Правий був також Гордон Чайльд, коли висловлював думку, що невелику кількість кісток свійських тварин у древньоюямних похованнях слід пояснювати тим, що стада, які являли собою основну цінність, належали ще всій сім'ї, а не окремим особам². Нагадаємо, що цей звичай був розповсюджений переважно у донецьких катакомбних племен. Можливо, пояснення цього слід шукати в тому, що економічне становище донецьких катакомбних племен було кращим, ніж подніпровських. Донецькі катакомбні поховання відрізняються від поховань Подніпров'я більш багатим інвентарем. В них значно більше металу. Очевидно, і розробка руд Донбасу почалася у той час. Можливо, і форми скотарства тут мали більш кочовий характер, ніж у Подніпров'ї, що й привело до більш широкого розповсюдження цього звичаю у донецьких племен.

Е. Ф. ЛАГODOBСКАЯ

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ СКОТОВОДСТВА В СТЕПНОЙ ПОЛОСЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ЭПОХУ РАННЕГО МЕТАЛЛА

Резюме

До недавнего времени главным образом в связи с отсутствием фактического материала вопросы хозяйства степного населения Восточной Европы в эпоху меди и бронзы оставались совершенно не разработанными.

В результате экспедиций, проведенных за последние два десятилетия, было открыто значительное количество памятников эпохи позднего неолита, меди и бронзы (Средний Стог I и II, Стрельча Скала, Михайловка, Александрия и др.). Они позволили значительно расширить и изменить существовавшее представление о скотоводстве, земледелии и других сторонах хозяйства племен этого времени.

Рассмотрение фактического материала приводит к выводу, что скотоводство у степных племен Восточной Европы прочно входит в быт уже на этапе позднего неолита, хотя в это время оно и не занимает еще ведущего места.

¹ В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 186—188.

² Гордон Чайльд, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, стор. 216.

Доминирующее положение скотоводства в хозяйстве степняков и полное сложение стада следует, очевидно, относить к началу III тыс. до н. э., то есть ко времени древнеямной культуры. В дальнейшем, в частности в эпоху катакомбной культуры, происходит процесс увеличения стада и усовершенствования методов ведения скотоводства.

В связи со сказанным отсутствие костей домашних животных при погребениях древнеямной культуры, очевидно, следует рассматривать не как указание на отсутствие скотоводства, а как на свидетельство того, что в этот период скот находился еще в общественном, родовом, а не личном владении. Катакомбные погребения с их большим количеством костей животных отражают процесс социальных изменений, в частности процесс перехода скота из общего владения во владение отдельных семей.

Вопросы сложения и развития земледелия остаются все еще недостаточно разработанными. Однако, судя по поселениям типа Михайловка, можно думать, что земледелие, так же как охота и рыболовство, в эпоху древнеямной культуры носило вспомогательный характер.
